

Allsköns mak

Den dialektspalt som aviserades i nr 2/93 av Språkbruk har inte (ännu) blivit någon succé, för hittills har bara en (1) dialektfråga kommit redaktionen tillhanda. Vi har vidarebefordrat brevet till Peter Slotte, som är huvudredaktör för Ordbok över Finlands svenska folkmål. Dialektfrågor tas emot av Språkbruks redaktion.

Under min skoltid i Gamlakarleby svenska samlyceum på 1950-talet kallades pojknarnas toalett "hybbile". Vad är det här för ett ord? Är det över huvud taget svenska? Det skulle också vara intressant att få veta litet om andra finlandssvenska ord för inrättningar av detta slag.

Tack till sign. "Kokkolabo" för den intressanta och inspirerande frågan! Jag råkar själv vara f.d. elev i samma numera så sorgligen nerbrända skola. Gamla "hybbile" är täckt av makadam och parkerade bilar, men också jag minns mycket väl benämningen och själva inrättningen.

I vår dialektordboks stora ordregister, som omfattar ca 1 miljon belägg på finlandssvenska dialektord, återfinns det bakomliggande ordet under uppslagsformen **hybbel**. Det har upptecknats i Terjärv, Kronoby, Kvevlax och Korsholm (med uttalet "hybbil"). Från östra Nyland anförs dessutom ett kortstavigt "hybel". Betydelsen uppges vara 'liten boningskoja, kyffe' – men 'avträde' nämns inte. Flera paralleller visar emellertid att ord med betydelser som 'litet rum' eller 'litet hus' har blivit benämningar på avträdet. Denna sekundära betydelse är väl ursprungligen en eufemistisk omskrivning. Hit hör t.ex. engelskans *closet* och franskans *cabinet* – för att inte tala om det finlandssvenska *lilla kammaren* eller *lillkammarn*, som finns belagt på skilda håll inom språkområdet.

Hybbel har sina motsvarigheter i *hybble* 'kyffe, koja' och i norskans och danskans *hybel* som kan beteckna en liten kammare, ett krypin, t.ex. en studentlya eller en vindskupa. Det är ett gammalt nordiskt ord som ursprungligen har betytt 'hus' eller 'hem', men "ordets bet. har så småningom sjunkit" konstaterar Elof Hellquist helt riktigt i sin etymologiska ordbok utan att känna till det yttersta förfallet, *hybbile* i Gamlakarleby.

Det lilla huset

Semantiska paralleller till *hybbel* har vi, som sagt, både i finlandssvenska dialekter och i andra språk. Närmast till hands ligger väl *hysken* 'avträde' som av Svenska Akademiens Ordbok (SAOB) betecknas som starkt arkaiserande och numera knappast brukligt. I våra bygder är emellertid både ordet och begreppet helt gångbara. Ordet fortlever i Österbotten med uttalsformer som "hynstjo", "hynsjo", "hy:stjo" eller "hy:ssjo"; i den finlandssvenska dialektordboken kommer formerna att återfinnas under uppslagsordet **hynska**. Ordets finska motsvarighet *hysikkä* är troligen ett inlånat fornsvenskt *hysikke*, där man tydligare kan urskilja det medellågtyska ursprungsordet *hus(e)ken*, ett diminutiv till *hus*; betydelsen är alltså ursprungligen 'litet hus'. Ordet finns också i de andra nordiska språken. Ett levande vittnesbörd är gatunamnet *Hyskenstræde* i Köpenhamn. Det betecknade ursprungligen en gränd som ledde ner till latriner vid stranden.

Det lilla huset med hjärtat på dörren heter rätt och slätt *huset* på många håll, både i Finland och i Sverige med belägg sedan medeltiden. Den tyska motsvarigheten *das Haus* (eller *das Häuschen* = *hysken*) har berikat svenskan (och danskan) med den eufemistiska ellipsen *dass* 'avträde'.

Huset skulle gärna hållas dolt för främmande ögon; det skulle vara hemligt. Just *hemlighus* har inrättningen också kallats ända sedan medeltiden; *hemelikhus*, *hemilshus* o.d. möter redan i fornsvenska texter. Bortsett från enstaka ströfall på Åland förekommer ordet inte i våra dialekter.

Hemlighuset var en inrättning för familjens behov, det var privat. Härmed är vi inne på nästa ord: *privet* eller *prevet*. Ordet är gammalt. I en fornsvensk legend kan vi läsa om S:ta Feliculas nesliga hädanfärd; hennes vedersakare misshand-

G.P.T. Delinavit

G.V.C. Sculpit

Le Moine au privet

Munken på privetet. Fransk karikatyr från 1795. Munken var för tidigt ute för att känna till C.J. Hartmans varning "läsning på afträdet är en skadlig vana" (i "Hälsolära", 1828).

lade henne och kastade sedan ner henne "i eth orenasta priweth oc ther bleff hon dødth aff wærste lukt". Ordet var vid den här tiden säkert ett av finkänslighet nyligen inlånat ord, närmast från medellågtyskans *privat* eller *privét*. I botten ligger medeltidslatinets *privatum*. I våra dialekter är ordet känt från södra Finland; för Österbottens del har vi det bara från Närpes. Som illustrationen visar kan man också i franskan tala om *privé*.

När man skulle besöka sitt privata privet drog man sig diskret tillbaka, man tog sitt avträde. Verbalsubstantivet *avträde* har sedermera fått en eufemistisk konkretisering och blivit normalordet för fristående bekvämlighetsinrättning. Utvecklingen är säkert tyskpåverkad; *aufden Abtritt gehen* hette det i äldre tyska. (Medellågtyskan har

som väntat en mera närliggande form, *afrede*.) I modern tyska är *Abort* normalordet. Denna eufemism är sammansatt av prepositionen *ab* och substantivet *Ort* 'ställe' och betyder alltså ordagrant 'avsidet beläget ställe'. Ordet är givetvis helt obesläktat med vårt *abort*. En semantisk parallell till *avträde* har vi i danskans *retirade*, ett inlånat franskt ord.

Fransk är man också i finlandssvenska bygder, när man talar om att gå på *appartemanget* (med uttalsformer som "apartemang", "partemang" och "partomang"). Ordet förekommer längs sydkusten, från Åland i väster till Strömfors i öster. *Appartemang* har sina rötter i latinet och betydde ursprungligen 'avskilt rum, avskild del av ett hus', varifrån ju steget är kort till 'avträde'.

Andra bekvämligheter

Till de s.k. moderna bekvämligheterna hör i högsta grad den inrättning som gör det möjligt att "gå ut inne". Det är alltså inte överraskande att ett ord som *mak* har blivit en beteckning för 'avträde'. Ordet förklaras av SAOB som "tillstånd av ro, frid" och "förhållandet att man gör ngt i lugn o. ro, på ett bekvämt o. vilsamt sätt", men trots dessa tilltalande definitioner är det nog betydelsen 'bekvämlighet' (jfr *bekvämlighetshus*) som ligger till grund för det ord *mak* 'avträde' som enligt våra samlingar förekommer i norra Österbotten (med kortstavigt uttal, "mak"), i Korpo och Houtskär ("ma:k") och i Pyttis ("makk"). I äldre svenska kunde *mak* användas också i betydelsen 'gemak'; t.ex. Åbo slott inrymmer såväl ett kungs- som ett drottningmak, salar som var avsedda för mera intim samvaro (men inte *så* intim; ett sådant mak finns i kungsmakets yttermur). I fornsvenskan förekom betydelserna jämsides. Frasen "gik han wth sit ärande appa sith maak" är ett entydigt belägg ur en svensk 1400-talshandskrift. Pietetsfullt nog har också detta ord tillvaratagits i den köpenhamnska namnskatten, i gatunamnet *Magstræde*.

Orden för avträde är som synes mestadels eufemistiska. Ett allmänt spritt rakt-på-sak-ord är egentligen bara *skithus*, vanligt över hela det svenska Finland och gångbart också i Sverige. Det förekommer också i den kända wellerismen "Sista som går, sa bonden, när skithuset brann". Mera ovanliga sammansättningar är *skitmak* (Houtskär) och *skitumak* (Liljendal, Lappråsk). Enligt en uppteckning från Strömfors tyckte frun

i huset att "det lät alltför grovt" när pigan använde ordet *skithus* och ville att hon i stället skulle säga "partumang". Flickan var läranktig, och en blåsigt dag kunde hon till sin matmor rapportera att "partumangsdörren slog i lillakammarväggen så att hela skithuset skakade".

Familjära eller skämtsamma benämningar, eufemismer eller ej, har inte avsatt många spår i dialektsamlingarna, men vi har t.ex. *kack(is)hus*, *kansli*, *office*, *skiteri* och *tryckeri*. Närpesdialektens *office* 'avträde' har sin motsvarighet i amerikansk slang och har alltså införts av återkomna emigranter.

Minnen av den primitiva stången tycks bara undantagsvis förekomma i dialekterna. Ett sådant är säkert det sydvästfinländska *flatterstock*, samhörigt med verbet *flattra* som i nutida dialekt kan betyda bl.a. 'rinna ut till en tunn kaka; spilla (vätska o.d.)'. *Flatterstock* används om sittbrädet i ett avträde men kan äldst ha varit en benämning på avträdes urtyp, en stång eller stock under bar himmel.

Den makalösa tuppen

Det finlandssvenska ordet par préférence är *tupp*. Ordet är sporadiskt belagt i dialektsamlingarna. Allt tyder på att det har borgerlig och nyländsk bakgrund, men hur denna särfinlandssvenska benämning egentligen har kommit till har inte klarlagts. Framlidne professor Åke Granlund tänkte sig att benämningen har abstraherats ur finkänsligt omskrivande formuleringar som "gå och hälsa på tuppen" eller "gå till tuppen". Man förebär alltså att en nödig kortvarig frånvaro från sällska-

pet föranleddes av ett besök hos överhuvudet för gårdens tamhöns när det egentliga målet för utflykten var det lilla huset intill eller ovanför dynghögen, där ju tuppen anses uppehålla sig. Tuppen skulle sålunda ha varit utgångspunkten för en eufemistisk omskrivning av samma art som *Kalle på hagen* och *Per i hagen*, anförda från skilda svenska landskap i Gunnar Tilanders "Stång i vägg och hemlighus".

En annan förklaring är att *tupp* har lösgjorts ur en eufemistisk fras som *gå dit upp* (näml. till det högt belägna avträdet ovanför gödselstaden). En tredje och kanske mera realistisk utgångspunkt är skyltarna med tupp och höna på dörrarna till könssegregerade etablissemang. (Tuppen med kännpaka könsspecifika attribut på själva huvudet lämpade sig säkerligen bättre än något annat allmänt bekant djur som symbol på dörren till den manliga avdelningen.) Att "gå till tuppen" innebar alltså att man gick till huset med tuppbilden på dörren. Efter hand fick så *tupp* betydelsen 'avträde', och man kunde gå "på tuppen".

Var har vi ägget? kan man fråga sig. Är det tuppssymbolen på dörren som har gett upphov till benämningen *tuppen* – eller kanske tvärtom? Med beaktande av att tupp och hönor kan finnas avbildade på bekvämlighetsinrättningarnas dörrar också i sådana trakter där huset inte kallas *tupp* – i finska miljöer och ställvis också i Sverige och i Estland – vågar jag tro att *tupp* 'avträde' bäst skall förklaras på basis av ikonografiska fakta. Ordet har, som så många andra språkliga innovationer, uppstått i manligt språkbruk men sedermera anammats som allmän benämning på avträdet utan tanke på symbolen på dörren till det lilla huset.